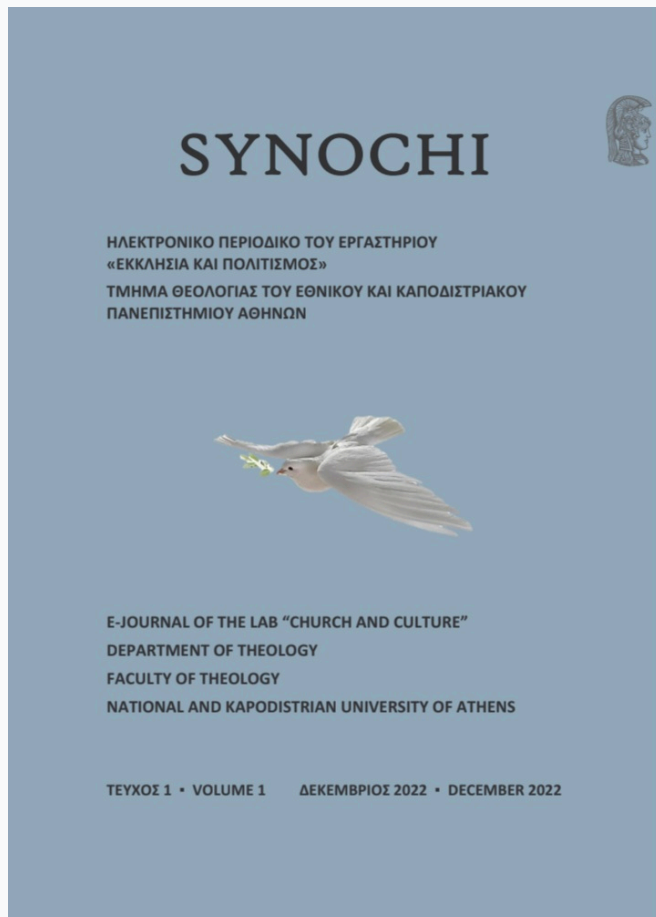

Συνοχή

Τόμ. 1 (2022)

Η συμβολή του Yves Congar στον διάλογο ορθοδόξων και καθολικών

Σταύρος Γιαγκάζογλου

doi: [10.12681/syn.41980](https://doi.org/10.12681/syn.41980)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γιαγκάζογλου Σ. (2025). Η συμβολή του Yves Congar στον διάλογο ορθοδόξων και καθολικών. *Συνοχή*, 1. <https://doi.org/10.12681/syn.41980>

SYNOCHI

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
«ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

E-JOURNAL OF THE LAB "CHURCH AND CULTURE"

DEPARTMENT OF THEOLOGY

FACULTY OF THEOLOGY

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 1 ▪ VOLUME 1

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022 ▪ DECEMBER 2022

Η συμβολή του Yves Congar στον διάλογο ορθόδοξων και καθολικών

Γιαγκάζογλου Σταύρου¹

Στήν παροῦσα μελέτη προτίθεμαι νά παρουσιάσω τίς σκέψεις καί τίς προτάσεις ενός μεγάλου θεολόγου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἀείμνηστου Yves Congar, τοῦ ὁποῖου ἡ συμβολή στήν ἐκκλησιολογία καί στόν οἰκουμενικό διάλογο, κυρίως στόν θεολογικό διάλογο μεταξύ τῶν δύο ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν, τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς καί τῆς Ορθόδοξης, ὑπῆρξε καθοριστική ἀμέσως μετά τή Β΄ Βατικανή Σύνοδο. Σημαντική ὑπῆρξε, ἐπίσης, ἡ συμβολή τοῦ Yves Congar καί στήν πνευματολογία, ἀλλά προτίμησα νά ἀναφερθῶ στό καίριο ὄραμα καί στήν ἀγωνία του γιά τό γεγονός τῆς Ἐκκλησίας καί τή χριστιανική ἐνότητα.

Ὁ βίος καί τό ἔργο τοῦ Yves Congar

Ὁ Yves Congar γεννήθηκε τό 1904 στό Sedan (Ardennes) στή Βόρεια Γαλλία κοντά στά βελγικά σύνορα. Στή γενέτειρα πόλη του ἔζησε τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, τόν ὁποῖο καί κατέγραψε σέ ἡμερολόγιο μέ τά μάτια ενός παιδιοῦ. Στό Sedan, πόλη μέ προτεσταντικό καί ρωμαιοκαθολικό πληθυσμό, εἶχε καί τίς πρῶτες ἐμπειρίες του ἀπό τόν κόσμο τῆς Μεταρρύθμισης, οἱ ὁποῖες ἀργότερα θά τοῦ ἐμφυσήσουν τήν ἔγνοια γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητας τῶν χριστιανῶν μέσω τοῦ διαλόγου καί τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης². Ἀρχικά ὁ νεαρός Congar ἀκολούθησε ἱερατικές σπουδές στό σεμινάριο τῆς Reims τό 1921 καί κατόπιν στό σεμινάριο τῶν Carmes στό Καθολικό Ἰνστιτούτο τοῦ Παρισιοῦ, ὅπου θά γνωρίσει τή θωμιστική φιλοσοφία μέσα ἀπό τά ἔργα τῶν Jacques Maritain καί Réginald Garrigou-Lagrange. Ὡστόσο, διαβάζοντας τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο καί κυρίως τήν ἀρχιερατική προσευχή τοῦ Χριστοῦ στό κεφ. 17, ὅπου ἡ οἰκονομία τοῦ Θεανθρώπου στόν

¹ Ἀναπληρωτής Καθηγητής τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

² Βλ. Bernard Dupuy, «Le Père Yves Congar pionnier de l'unité des chrétiens», *Istina* 1/2003, σσ. 5-6.

κόσμο κορυφώνεται στο «*ἵνα ὦσιν ἕν*» (Ίω 17:11. 21-23) και ἡ σχέση Υἱοῦ και Πατρός ἀντικατοπτρίζει τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ὡς Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὁ νεαρός σεμιναριστὴς ἔρχεται ἀντιμέτωπος γιὰ πρώτη φορά μὲ τὸ ἀγωνιώδες ζήτημα τῆς διαίρεσης τῶν χριστιανῶν. Ἐκτοτε και καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ὁ Yves Congar θὰ ἔχει ὡς κεντρικὴ ἐνασχόληση στὴ ζωή και στο θεολογικὸ του ἔργο τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῶν χριστιανῶν³.

Μετά τὴ στρατιωτικὴ του θητεία τὸ 1925 εἰσέρχεται στο τάγμα τῶν Δομινικανῶν στὴν Amiens και, ἀκολούθως, πραγματοποιεῖ μεταξύ τῶν ἐτῶν 1926-1931 θεολογικὲς σπουδὲς στὴν περίφημη θεολογικὴ σχολὴ τῶν Δομινικανῶν τοῦ Παρισιοῦ, γνωστὴ ὡς Le Saulchoir, ἡ ὁποία, λόγω ἐνός ἀντικληρικαλιστικοῦ νόμου τῆς Γαλλίας, μεταφέρθηκε γιὰ ἕνα διάστημα στο Βέλγιο, δίπλα στὴν πόλη Τουρναί. Στὴ σχολὴ τοῦ Saulchoir μαθητεύει, μεταξύ ἄλλων, κοντὰ στον μεσαιωνιστὴ Marie-Dominique Chenu. Στὴ σχολὴ αὐτὴ κυριαρχεῖ ἤδη ἡ ἔμφαση στὴν ἱστορία τῆς θεολογίας, τὴν ὁποία ἐπεξεργάζεται τὸ πρωτοποριακὸ θεολογικὸ ρεῦμα τῆς *nouvelle théologie*⁴. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1928 ἐργάζεται στο πλαίσιο τῆς ἐνότητας τῶν χριστιανῶν και ἡ διατριβὴ του ἔχει τὸν τίτλο «*L'Unité de l'église*». Τὸ 1930 χειροτονεῖται ἱερέας και ἀπὸ τὸ 1932, ἔχοντας λάβει τὸν μεταπτυχιακὸ τίτλο τοῦ «λεκτοράτου», διδάσκει ἐκκλησιολογία στὴν ἴδια σχολὴ. Συνάμα, πραγματοποιεῖ συμπληρωματικὲς σπουδὲς στο Καθολικὸ Ἰνστιτοῦτο και στὴν Προτεσταντικὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Παρισιοῦ.

Ἀπὸ τὸ 1935 εἶναι γραμματέας τοῦ σημαντικοῦ περιοδικοῦ *Revue des sciences philosophiques et théologiques* και συμμετέχει στὴν κίνηση τῶν *Jeunes Ouvriers Chrétiens*. Τὸ 1937 ἰδρύει τὴ σειρά *Unam Sanctam* στον ἐκδοτικὸ οἶκο Cerf, δημοσιεύοντας τὸ πρῶτο σημαντικό θεολογικὸ του ἔργο μὲ τίτλο *Chrétiens désunis. Principes d'un «œcuménisme» catholique*. Ἐπρόκειτο ἀρχικὰ γιὰ ὀκτώ διαλέξεις πού ἔδωσε ὁ Congar τὸ 1936 στὴ βασιλικὴ τῆς Μονμάρτης κατὰ τὴν ἐβδομάδα προσευχῆς γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἐνότητα. Τὸ ἔργο του αὐτὸ θὰ συζητηθεῖ εὐρέως και θὰ καταστήσει τὸν Congar ὑποπτο στὴ Ρώμη, ἡ ὁποία ὑποβλέπει τὸν οἰκουμενισμό,

³ Βλ. Yves Congar, *Journal d'un théologien (1946-1956)*, Paris 2000, σσ. 20-21.

⁴ Βλ. Jean Danielou, *Δοκίμιο γιὰ τὸ μυστήριο τῆς ἱστορίας*, μτφρ. Ξενοφῶν Κομνηνός, Εκδοτικὴ Δημητριάδος, Βόλος 2014.

ἀπαγορεύοντας κάθε συμμετοχή τῶν ρωμαιοκαθολικῶν στήν οἰκουμενική κίνηση. Ὁ νεαρός Congar θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀληθινή Ἐκκλησία δέν εἶναι μουσειακό ἀπολίθωμα τοῦ παρελθόντος, ἀλλά διαρκῶς ἀνακαινίζεται στό ἐκάστοτε ἱστορικό παρόν. Μέ τήν κατάληψη τῆς Γαλλίας ἀπό τοῦς Γερμανούς τό 1939, ὁ Congar συλλαμβάνεται καί ἐκτοπίζεται στά 1940-1945 σέ στρατόπεδο αἰχμαλώτων πολέμου στό κάστρο Colditz στήν ἀνατολική Πρωσία, ὅπου συχνά κάνει ὁμιλίες ἐνάντια στή ναζιστική ἰδεολογία. Ἐπιστρέφοντας ἀπό τήν αἰχμαλωσία, ἀναλαμβάνει τά διδακτικά του καθήκοντα στή σχολή τοῦ Saulchoir, ἡ ὁποία μεταφέρθηκε πλέον στό Étioilles κοντά στό Παρίσι. Ὁ Congar παρεμβαίνει στά θεολογικά καί ἐκκλησιαστικά πράγματα, δημοσιεύοντας στό περιοδικό *Témoignage chrétien* πληθώρα ἐπίκαιρων ἄρθρων καί μελετῶν γιά τή θέση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στήν Ἐκκλησία. Τό 1948 ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ ἐκ μέρους τοῦ ΠΣΕ καλεῖ σέ συνάντηση ἐργασίας στή Γενεύη δώδεκα θεολογικές προσωπικότητες, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τόν Yves Congar. Τό γεγονός αὐτό, παρά τήν ἀντίδραση τῆς Ρώμης, ἔδειξε πόσο πολύ ἐκτιμοῦσαν οἱ οἰκουμενικοί κύκλοι τόν Γάλλο θεολόγο⁵. Τό 1951 συμμετέχει ὡς εἰδικός στό πρῶτο παγκόσμιο συνέδριο τῶν ρωμαιοκαθολικῶν γιά τήν ἀποστολή τῶν λαϊκῶν. Ἀργότερα καί μετά τήν ἐμπειρία τῆς Β΄ Βατικανῆς Συνόδου (1962-1965) ὁ Congar θά προχωρήσει σέ μιά πληρέστερη κατανόηση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου, ἐντάσσοντάς το στήν ἐκκλησιολογική σημασία τοῦ Λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Γιά τόν Congar «μόνο μιά Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει τά λάθη της, εἶναι σέ θέση νά παρέχει τό κριτήριο τῆς ἀλήθειάς της». Πρόκειται γιά τήν ἀντιστροφή τοῦ ἀπολογητικοῦ καί θριαμβολογικοῦ πνεύματος, τό ὁποῖο κυριαρχοῦσε ἀκόμη στους κόλπους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Congar ἔθετε στή δημόσια συζήτηση ὡς βασική ἀρχή τοῦ οἰκουμενισμοῦ τήν «ἐκκλησιαστική μετάνοια». Μονάχα μιά Ἐκκλησία, ἡ ὁποία εἶναι «πτωχή καί ἀφοσιωμένη στή διακονία» καί ἔχει συνείδηση τῶν ἀδυναμιῶν καί ἐλλείψεων της, εἶναι σέ θέση νά φανεῖ ἀλληλέγγυα μέ τόν κόσμο, καθ' ὁδόν πρὸς τή Βασιλεία. Ἦδη μετά τήν ἀπελευθέρωσή του ὁ Yves Congar καθίσταται

⁵ Βλ. Joseph Famerée, «Orthodox Influence on the Roman Catholic Theologian Yves Congar, O.P., A Sketch», *St Vladimir's Theological Quarterly* 39/1995, σσ. 413-414.

ὑποπτος ἐπί οἰκουμενισμῶ καί τίθεται σέ δυσμένεια ἀπό τή ρωμαϊκή κουρία. Τό πρᾶγμα γίνεται ἐκδηλο, ὅταν τό 1950, λίγο μετά τήν παπική ἐγκύκλιο *Humani generis*, δημοσιεύει ἕνα ἀπό τά θεμελιώδη ἔργα του μέ τίτλο *Vraie et fausse réforme dans l'église*, σέ μιά ἐποχή ὅπου καί ἡ λέξη «μεταρρύθμιση» ἔμοιαζε ταμποῦ. Εἶναι ἡ περίοδος ἐκείνη, κατά τήν ὁποία ὁ πάπας Πίος XII, χρησιμοποιώντας τό ἀλάθητο, διακήρυξε τό δόγμα τῆς μετάστασης τῆς Θεοτόκου (*Assomption*) ὡς συμπλήρωμα τῆς ἄσπιλης σύλληψης, σκανδαλίζοντας κυρίως τούς προτεστάντες. Συνάμα, ἡ *Instruction Ecclesia Catholica* ἀπαγόρευε στούς ρωμαιοκαθολικούς νά λαμβάνουν μέρος στήν οἰκουμενική κίνηση. Τό μέτρο αὐτό ἐφαρμόζεται προσωπικά στήν περίπτωση τοῦ Congar, ὁ ὁποῖος ὑποχρεώνεται νά ὑποβάλλει ὅλα του τά κείμενα στή λογοκρισία τοῦ Βατικανοῦ. Τό 1953 μέ τή δημοσίευση τοῦ βιβλίου του *Jalons pour une théologie du laïcat* καί μέ τήν ὑποστηρικτική του δράση πρὸς τόν κύκλο τῶν ἱερέων-ἐργατῶν, ὁ Congar παραγκωνίζεται βάνουσα ἀπό τίς ρωμαιοκαθολικές Ἀρχές, ὅπως καί ὁ δάσκαλός του Marie-Dominique Chenu. Ἔτσι, τό 1954, ἐξορίζεται στή Βιβλική Σχολή τῶν Ἱεροσολύμων καί τό 1955 τίθεται ὑπὸ αὐστηρό περιορισμό σέ μοναστήρι στό Καίμπριτζ. Τό 1956 μεταβαίνει στή μονή τῶν Δομινικανῶν στό Στρασβοῦργο, δίχως δικαίωμα διδασκαλίας καί συμμετοχῆς σέ οἰκουμενικές δράσεις.

Ἀπό τό 1960, ὅμως, τά πράγματα ἀλλάζουν. Ἦδη νωρίτερα, ὅταν ὁ Angelo Roncalli, μετέπειτα πάπας Ἰωάννης XXIII, ἦταν νούντιος τοῦ Βατικανοῦ στό Παρίσι, διάβαζε καί σχολίαζε μέ ἰδιαίτερη προσοχή τό βιβλίον τοῦ Congar γιά τήν ἀληθῆ ἢ ψευδῆ μεταρρύθμιση στήν Ἐκκλησία. Τό ἔργο αὐτό ἐπρόκειτο νά προετοιμάσει τήν ἴδια τή σύγκληση τῆς Β΄ Βατικανῆς Συνόδου. Ἡ Β΄ Βατικανή σύνοδος ὑπῆρξε κορυφαῖο ἱστορικό γεγονός, καθορίζοντας μέ ἀνεπίστροφο τρόπο τίς ἐκκλησιαστικές καί θεολογικές ἐξελίξεις στή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία καί ὄχι μόνο. Ὁ Yves Congar διορίζεται ἀπό τόν πάπα Ἰωάννη τόν XIII σύμβουλος μαζί μέ τόν Henri de Lubac στήν προπαρασκευαστική θεολογική ἐπιτροπή τῆς Συνόδου, στήν ὁποία καί θά συμμετάσχει ὡς εἰδικός. Ὁ Congar, ἀπό τήν ἀρχή ἕως τό τέλος τῆς Συνόδου ἦταν πάντοτε παρών στίς ἐργασίες της. Ἐν τέλει, δέν ὑπῆρξε ἀπλῶς ἕνας εἰδικός ἢ θεσμικός σύμβουλος τῆς Συνόδου, ἀλλά καί ἕνας υπεύθυνος μάρτυρας καί διάκονος τῆς βαθιᾶς ἀνανέωσης τῆς

Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας, τήν όποία κόμιζε ή Β΄ Βατικανή Σύνοδος⁶. Μέ τήν καίρια συμβολή του διάνοιξε τή Β΄ Βατικανή πρός τίς βιβλικές, πατερικές καί λειτουργικές πηγές τής ένιαίας Παράδοσης τής άδιαίρετης Έκκλησίας, αλλά καί πρός τή σημασία τής έπισκοπικής συλλογικότητας, ίσορροπώντας κατά κάποιο τρόπο τόν άπόλυτο καί συγκεντρωτικό χαρακτήρα του παπικού πρωτείου στη Ρωμαιοκαθολική έκκλησιολογία. Ώστόσο, γιά τόν δομινικάνο θεολόγο δέν μπορεί νά ύπάρξει έπιστροφή στίς πηγές τής ένιαίας Παράδοσης, ούτε καί άποκατάσταση τής ένότητας δίχως τόν οίκουμενικό διάλογο, δίχως τούς άλλους χριστιανούς. Γιά τόν λόγο αυτό, ή Β΄ Βατικανή Σύνοδος, πρωτίστως χάρις στον Congar, έγκαινίασε ένα πρωτόγνωρο άνοιγμα πρός τίς άλλες χριστιανικές Όμολογίες καί ιδιαίτερα πρός τήν Όρθόδοξη Έκκλησία. Γιά τόν Congar ή κίνηση *ad extra*, πρός τούς άλλους χριστιανούς, είχε ως προϋπόθεση μιά βαθιά άνανέωση *ad intra*. Πέραν από τό άνανεωτικό θεολογικό, ποιμαντικό καί έκκλησιολογικό περιεχόμενο τών άποφάσεων της, ή Σύνοδος αυτή έγκαινίασε ένα νέο ύφος, έναν νέο λόγο, έναν νέο τρόπο προσέγγισης τών πραγμάτων. Έπρόκειτο γιά μιά προσπάθεια διαλόγου καί άποστολής πρός τόν κόσμο. Ό ίδιος ό Congar όμολογεί ότι μιά σειρά από ζητήματα παρέμειναν άνολοκλήρωτα ή άτελη, όπως ή μυστηριακή βάση τής θεολογίας τής Έκκλησίας, ή θεολογία τών τοπικών Έκκλησιών, ή θεολογία τών λειτουργημάτων, ή θέση τών γυναικών σέ όλο τό εύρος τής ζωής τής Έκκλησίας, ή θέση καί τό πρωτείο του έπισκόπου Ρώμης σέ σχέση μέ τήν κοινωνία τών Έκκλησιών καί τή συλλογικότητα τών έπισκόπων⁷. Ώς ένας θεμελιώδης θεολογικός πυλώνας τής Συνόδου, ό Yves Congar άναγνωρίζεται έκτοτε καί καθιερώνεται δημόσια ως σημαντικός θεολόγος καί πρωτοπόρος του οίκουμενισμού στους κόλπους τής Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας, δημοσιεύοντας πληθώρα μελετών καί βιβλίων καί συμμετέχοντας σέ διάφορες διαχριστιανικές συναντήσεις.

Μαζί μέ τούς Marie-Dominique Chenu, Henri de Lubac, Jean Daniélou, Hans Urs von Balthasar καί άλλους θεολόγους από τό ρεύμα τής *nouvelle théologie*, ό Yves Congar έπανεισάγει μέ τό δικό του ιδιαίτερο έργο τήν ιστορία στη θεολογική έρευνα καί μεθοδολογία. Γιά τόν Congar δέν ύφίσταται

⁶ Βλ. Eric Mahieu, «Présentation de "Mon journal du Concile"», *Istina* 1/2003, σσ. 9-19.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 18.

ἀποκεκαλυμμένη θεολογία. Ὑπάρχει μόνον ἡ Ἀποκάλυψη, ἡ ὁποία ἐνσωματώνεται στήν ἱστορία καί στή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Ἡ δέ ἱστορία τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀχώριστη ἀπό τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της ἀφηγεῖται, ἀλλά καί ἐκτίθεται στό ἀπρόβλεπτο τῶν γεγονότων καί τῶν ὀρίων τῆς γλώσσας. Μέ τήν ἴδρυση καί διεύθυνση τῆς σειρᾶς *Unam Sanctam* συνέβαλε καθοριστικά στή σύγχρονη θεώρηση τῆς ἐκκλησιολογίας. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ρωμαιοκαθολικός θεολόγος, ὁ ὁποῖος προσέδωσε θετική θεολογική ἀξία στόν οἰκουμενισμό. Μέ καινοτόμο τρόπο δέν θεωρεῖ τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς ἀπλή ἐπιστροφή τῶν μή ρωμαιοκαθολικῶν στή Ρώμη, ἀλλά ὡς δυνατότητα ποιοτικῆς ἀνάπτυξης τῆς καθολικότητας. Ἡ στάση αὐτή στρέφεται εὐθέως κατά τοῦ συντηρητικοῦ καί παραδοσιοκρατικοῦ κινήματος (*intégrisme*), τό ὁποῖο ἀντιτίθετο στό ἄνοιγμα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στόν σύγχρονο κόσμο καί στήν ἀρξάμενη οἰκουμενική κίνηση. Τό ἔργο τοῦ Congar δέν ἐπηρέασε μόνο τόν πάπα Ἰωάννη XXIII, ἀλλά καί τόν Παῦλο VI, καθώς καί τόν μετέπειτα πάπα Ἰωάννη Παῦλο II.

Ὁ Yves Congar, ἐπιδεικνύοντας τόν ἴδιο ζῆλο γιά τήν Ἐκκλησία καί γιά τόν σύγχρονο κόσμο, σημάδεψε βαθιά τή θεολογική σκέψη τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ ἐμπεριστατωμένη σπουδή τῆς ἱστορίας, ἡ γνώση τῶν βιβλικῶν καί πατερικῶν πηγῶν, ἀλλά καί τοῦ χριστιανικοῦ Μεσαίωνα, βοήθησε τόν Congar νά προετοιμάσει θεολογικά τά μεγάλα κείμενα τῆς Β΄ Βατικανῆς γιά τήν Ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν ἱστορία, τήν Ἐκκλησία ὡς κοινωνία, τόν οἰκουμενισμό, τήν ἀποστολή τῶν λαϊκῶν καί τῶν κληρικῶν. Τό 1980 εἰσήχθη σέ νοσοκομεῖο, λόγω νευρολογικῆς πάθησης, ἡ ὁποία ἀπό τό 1984 δέν τοῦ ἐπέτρεπε πλέον νά ἐργαστεῖ. Ἐνα ἔτος πρῖν τόν θάνατό του ἐξελέγη καρδινάλιος καί ἄφησε τήν τελευταία πνοή του τό 1995 σέ νοσοκομεῖο τοῦ Παρισιοῦ σέ ἡλικία 91 ἐτῶν.

Ὁ Yves Congar καί ἡ Ὁρθόδοξη Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας

Μολονότι τό οἰκουμενικό ἐνδιαφέρον τοῦ Yves Congar στράφηκε ἀρχικά στόν Προτεσταντικό χῶρο, ἐν τέλει μετακινήθηκε πρὸς τήν Ὁρθόδοξη Παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Μετά τή Β΄ Βατικανή Σύνοδο, σέ μιᾶ περίοδο ἀμηχανίας γιά τόν Ρωμαιοκαθολικό κόσμο, ὁ Yves Congar θεώρησε

ὅτι ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἐνῶ πλησίασε πάρα πολύ στὸν Προτεσταντισμό, ἔδειχνε νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἰδίου, «ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία γνωρίζει σήμερα ἓνα εἶδος *Aufklärung*, ποῦ τὴν ὀδηγεῖ ἀναμφίβολα στὸν Προτεσταντισμό μὲ ὅλα τὰ καλὰ καὶ ὅλα τὰ ἀμφισβητούμενά του... Ἀνήκω σέ ἐκείνους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἄνοιγμα στὰ ζητήματα τῆς Μεταρρύθμισης καὶ στὰ αἰτήματα τοῦ σύγχρονου κόσμου ἀπαιτεῖ νὰ μὴν θυσιάζεται οὔτε ἡ παροῦσα πραγματικότητα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ προοπτικὴ τῆς βαθιᾶς προσέγγισης καὶ ἐπικοινωνίας τῆς καθολικῆς πίστεως καὶ ἰδιοπροσωπίας μὲ τοὺς ὀρθόδοξους»⁸.

Ἡ πρώτη προσέγγιση τοῦ Congar μὲ τὴν Ὁρθοδοξία ἔγινε ἀρχικὰ στὸ πλαίσιο τοῦ οὐνιτικοῦ Ρωσικοῦ σεμιναρίου τοῦ ἁγίου Βασιλείου τῆς Λίλλης, ὅταν ἀκόμη ἦταν φοιτητὴς στὸ Saulchoir στὸ Βέλγιο καὶ κατόπιν στὸ Βελγικὸ μοναστήρι τοῦ Chevetogne, τὸ ὁποῖο ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸ *Irenikon*. Τὸ Ρωσικὸ σεμινάριο τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἰδρύθηκε τὸ 1923 καὶ λίγο ἀργότερα μετατράπηκε στὸ γνωστὸ ἐρευνητικὸ κέντρο τῶν Δομινικανῶν *Istina* γιὰ τὴν ὀρθόδοξη Ρωσία (1927), ἐκδίδοντας τὸ περιοδικὸ *Russie et Chrétienté*, μετέπειτα *Istina* (1954) μὲ διευθυντὴ τὸν Christophe-Jean Dumont. Ὁ ἴδιος ὁ Congar θὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴ μετάβαση τοῦ κέντρου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν οὐνιτισμὸ στὸν οἰκουμενισμὸ⁹. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ νεαρὸς Δομινικανὸς ἔρχεται σέ ἐπαφὴ μὲ τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας, γοητεύεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ F. Dostoïevski στὸν ὁποῖο συχνὰ παραπέμπει («Ὁ μῦθος τοῦ *M. Ἱεροξεταστή*» στοὺς *Ἀδελφούς Καραμαζώφ*, ὁ *Ἡλίθιος*, *Τὸ ἡμερολόγιο ἑνὸς συγγραφέα*) καὶ συνάμα μελετᾷ τὸ ἔργο τῶν V. Soloviev, I. Kireevski, N. Danilevski, L. Karsavin καὶ I. Samarine.

Στὸ Παρίσι ὁ Congar θὰ σχετιστεῖ μὲ τοὺς γαλλορωσικοὺς κύκλους καὶ θὰ γνωρίσει τὸν Nicolas Berdiaev, τὸν Antoine Kartachev, τὸν Serge Boulgakov, τὸν Lev Gillet, τὸν Georges Florovsky, τὸν Alexandre Schmemmann, τὸν Jean Meyendorff, τὸν Paul Evdokimov, τὸν Vladimir Lossky,

⁸ Βλ. Yves Congar, *Une passion: l'unité. Réflexions et souvenirs 1920-1973*, Paris 1974, σσ. 106, 108-109.

⁹ Μεταξὺ 1947-1953, ὁ Congar συμμετέχει στὸν θεολογικὸ διάλογο ποῦ συνδιοργανώνουν τὸ κέντρο *Istina* καὶ τὸ Ὁρθόδοξο Ἰνστιτούτο τοῦ Ἁγίου Σεργίου γιὰ τὸ Filioque καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο. Βλ. Etienne Fouilloux, *Les Catholiques et l'unité chrétienne du XIXe au XXe siècle. Itinéraire européen d'expression française*, Paris 1982, σσ. 764-768.

τόν Basile Zenkovsky, τή Myrrha Lot-Borodine, τόν Serge Verkhovsky, τόν Nicolas Arseniev, τόν Léon Zander, τόν Nicolas Afanassiev καί άλλους θεολόγους τοῦ Ὁρθόδοξου Ἰνστιτούτου τοῦ Ἁγίου Σεργίου, εἴτε ἀπευθείας εἴτε μέσω οἰκουμενικῶν δράσεων καί συναντήσεων¹⁰. Ὁ Congar θά πυκνώσει τίς ἐπαφές μέ τούς ὀρθοδόξους καί θά μελετήσει ἐπισταμένως τήν ἱστορία τοῦ σχίσματος ὡς τήν πλέον ὀδυνηρή περίοδο χωρισμοῦ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν στόν 11ο αἰῶνα¹¹. Στό Καθολικό Ἰνστιτούτο θά γνωρίσει ἀκόμη τόν Albert Gratieux καί κοντά του ὁ νεαρός Congar θά ξεκινήσει τήν ἐκμάθηση τῆς ρωσικῆς καί θά ἐντάξει στή σειρά «Unam Sanctam» τέσσερα μελετήματα τοῦ Albert Gratieux γιά τόν A.S. Khomiakov καί τό κίνημα τῶν Σλαβοφίλων¹². Ἡ σλαβοφιλή ἰδέα τοῦ Sobornost φαίνεται νά ἐπηρέασε τόν Congar καί νά τόν προσανατόλισε σταδιακά πρός τήν ἔννοια τῆς συλλογικότητας στήν Ἐκκλησία. Ὁ Congar ἐνδιαφέρεται νά διερευνήσει τίς διαφορές μεταξύ τῆς λατινικῆς καί τῆς σλαβοφιλῆς ἀντίληψης γιά τήν ἐκκλησιολογία, ἀσκώντας, ὡστόσο, κριτική στίς ἱστορικές, ἰδεολογικές καί ἀνθρωπολογικές προϋποθέσεις τοῦ Khomiakov, οἱ ὁποῖες καθόρισαν ἐν πολλοῖς τίς ἰδέες του περί Ἐκκλησίας.

Μολονότι ἡ ἰδέα τοῦ Sobornost ἀσκεῖ ἰδιαίτερη ἔλξη στόν Congar, ὁ ἔντονος ἀντιδυτικισμός τῶν Σλαβοφίλων τόν ὀδηγεῖ στήν ἐξίσου ἔντονη κριτική τοῦ ρεύματος αὐτοῦ. Ἀνιχνεύοντας στοιχεῖα τοῦ ρωσικοῦ μεσσιανισμοῦ ἐντός τοῦ κινήματος τῶν Σλαβοφίλων, ὁ δομινικανός θεολόγος θά δείξει τίς ἐκλεκτικές συγγενεῖς του μέ τόν γερμανικό ἰδεαλισμό τῶν Schelling, Fichte καί Hegel, ἐπισημαίνοντας ὅτι οἱ σλαβοφιλικές ἰδέες περί Ἐκκλησίας δέν ἀναγνωρίστηκαν ποτέ ἀπό τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Στή γενικότερη

¹⁰ Βλ. Yves Congar, «J'aime l'orthodoxie», στον τόμο *2000 ans de christianisme*, t. II, 1975, σσ. 97-99 και στον τόμο *Essais œcuméniques*, Paris 1984, σσ. 71-75. Hyacinthe Destivelle, «Le Père Yves Congar et l'orthodoxie russe: un dialogue de vérité», *Contacts* Vol. 57, no 211, 3/2005, σσ. 251-281.

¹¹ Βλ. Τή μελέτη τοῦ Yves Congar, «Neuf cents ans après, Notes sur le "Schisme oriental"», στον συλ. τόμο, *L'église et les églises 1054 1954 Neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident*, Etudes et travaux offerts à Dom Lambert Beauduin, deux volumes – Chevetogne 1955. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Journal d'un théologien*, σ. 304. *L'ecclésiologie du Haut Moyen Âge*, Paris 1968. Πρβλ. Pablo Ubierna, «Quelques notes sur Yves Congar et l'ecclésiologie orientale», *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* ἀνακτήθηκε | *BUCEMA* [στό διαδίκτυο], ἐκτός σειρᾶς n°7 | 2013, ἀναρτήθηκε 29.3.2013, 24.7.2015. URL : <http://cem.revues.org/12866> ; DOI : 10.4000/cem.12866

¹² Βλ. Hyacinthe Destivelle, «Le père Yves Congar et l'orthodoxie russe: un dialogue de vérité», *Contacts* Vol. 57, no 211, 3/2005, σσ. 251-281. Πρβλ. Boris Bobrinsky, «Le P. Yves Congar et l'Orthodoxie», *Istina* 1/2003, σσ. 20-23.

συζήτηση πού θά προκύψει, ό Congar θά αποδεχθεῖ γόνιμα τήν κριτική τοῦ Lossky¹³ γιά τήν ένότητα καί τήν καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀργότερα, ό Congar θά μετατοπίσει τό ένδιαφέρον του ἀπό τόν Κημοριακόν στόν φιλόσοφο Soloviev καί στόν ιστορικό Bolotov, στούς όποίους βλέπει μεγαλύτερα ἀνοίγματα στό επίπεδο τοῦ οἰκουμενικοῦ διαλόγου. Στό πρῶτο ἤδη ἔργο του, *Chrétiens désunis. Principes d'un «œcuménisme» catholique* εἶναι δυνατό νά ἀνιχνευθοῦν καί οἱ ἀρχικές ἐπιδράσεις τοῦ Congar ἀπό τή ρωσική θεολογία τῆς διασποράς, κυρίως ὡς πρὸς τό θεολογικό λεξιλόγιο καί τούς βασικούς ἐκκλησιολογικούς προσανατολισμούς. Ὁ Congar ἀφιερώνει ἓνα σημαντικό κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία καί ἰδιαίτερα στό κίνημα τῶν Σλαβοφίλων. Ἡ Ἐκκλησία ὡς Σῶμα Χριστοῦ εἶναι μιά θεανδρική πραγματικότητα, μιά θεοφάνεια ὑπό μορφήν κοινωνίας καί συλλογικότητας. Ἡ ένότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀντανακλάται στήν Ἐκκλησία, ἡ όποία περιλαμβάνει τήν πολλαπλότητα τῆς δημιουργίας. Τό βιβλίο ἀναφοράς πού χρησιμοποιεῖ εἶναι ἡ Ὁρθοδοξία (1932) τοῦ π. Serge Boulgakov¹⁴ σέ μετάφραση τοῦ π. Lev Gillet. Οἱ θέσεις τῶν Σλαβοφίλων καί ἐκεῖνες τῶν Ρώσων θεολόγων τῆς διασποράς εἶναι οἱ μόνες γνωστές -ἐκείνη τήν ἐποχή- ὀρθόδοξες θέσεις στή Δυτική Εὐρώπη. Τό ἴδιο μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει καί στό ἔργο του *Jalons pour une théologie du laïcat* (1953), ὅπου ό Congar ἐπανέρχεται στήν ἰδέα τοῦ Sobornost γιά νά οἰκοδομήσει τήν ἐκκλησιολογική σημασία τῆς κοινωνίας καί τῆς κοινότητας μέσα ἀπό τή συνοδικότητα τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν.

Πάντως, ἡ ἰδέα τοῦ Sobornost θά ὀδηγήσει τόν Congar νά ἀσκήσει κριτική στήν κλασική ρωμαιοκαθολική ἱεραρχολογική καί δικανική ἐκκλησιολογία, οἰκοδομῶντας τό θεολογικό πλαίσιο γιά μιά ἐκκλησιολογία τῆς συλλογικότητας καί τῆς κοινωνίας. Σέ αὐτό τό πλαίσιο θά προστεθεῖ ἀργότερα καί ἡ εὐχαριστιακή ἐκκλησιολογία τοῦ Afanassiev, ἡ όποία καί θά ἐπηρεάσει τή μυστηριακή ἐκκλησιολογία τοῦ Congar καί τοῦ de Lubac κατά τήν περίοδο

¹³ Βλ. Vladimiri Lossky, «Du Troisième Attribut de l'Église», *Dieu Vivant* 10 (1944), σσ. 77-90, ἐδῶ σ. 85. Πρβλ. Dom Clément Lialine, «De la méthode irénique», *Irénikon* 15 (1938), σσ. 3-28, 236-255, 450-459, ἐδῶ σ. 28.

¹⁴ Βλ. Boris Bobrinskoy, «Le P. Yves Congar et l'Orthodoxie», *Istina* 1/2003, σσ. 20-23.

τῆς Β΄ Βατικανῆς Συνόδου¹⁵. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ δομινικανός ἐκκλησιολόγος θά ἔχει ἄμεση σχέση καί συνεργασία μέ τούς ὀρθόδοξους παρατηρητές τῆς Συνόδου, ὅπως ὁ Paul Evdokimov, ὁ μητροπολίτης Cassien Bezobrazov, ὁ Alexandre Schmemmann καί ὁ Νίκος Νησιώτης. Κατά τή δεκαετία τοῦ 1970 ὁ Congar, οἰκοδομῶντας τήν ἐκκλησιολογική του σκέψη μέ ἄξονα τήν πνευματολογική σημασία τῆς κοινωνίας, θά ἀναγνωρίσει στό ἐκκλησιολογικό ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα μιά καίρια καί πρωτότυπη συμβολή στόν οἰκουμενικό θεολογικό διάλογο. Ἡ ἐσχατολογική προσέγγιση τῆς ἀποστολικότητας, τήν ὁποία ἐφαρμόζει ὁ Ζηζιούλας¹⁶, στό πλαίσιο τῆς πνευματολογικά ἐξαρτημένης χριστολογίας, ὡς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ διά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στήν Εὐχαριστία, ἀποτελεῖ συμπλήρωμα στή μονοσήμαντα ἱστορική καί δικανική ἀντίληψη τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς. Ἡ Ἐκκλησία, ἐνῶ πορεύεται στήν ἱστορία, γίνεται διά τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπικλήσεως μιά ἐσχατολογική κοινότητα μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἐπίσκοπό της «εἰς τύπον καί τόπον Χριστοῦ». Ὁ δέ ἐπίσκοπος ὡς διάδοχος τῶν ἀποστόλων δέν τίθεται κατά δικανικό τρόπο ὑπεράνω τῆς κοινότητος, ἀλλά συντάσσεται καί ἐκφράζει ἐν συνόδῳ τήν τοπική του Ἐκκλησία. Ὁ ρωμαιοκαθολικός ἐκκλησιολόγος ἀναγνωρίζει στήν προσέγγιση αὐτή, ὄχι τό ἀντιδυτικό πνεῦμα τοῦ Khomeiakon, ἀλλά μιά γνήσια φωνή τῆς ἐνιαίας Παράδοσης γιά τήν ἐνότητα καί καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας. Κατά τόν Congar, ὁ Ἰωάννης Ζηζιούλας «εἶναι ἕνας ἀπό τούς πλέον πρωτότυπους καί βαθεῖς θεολόγους τῆς ἐποχῆς μας»¹⁷. Ἡ μελέτη τοῦ ἔργου του, ὀδηγεῖ τόν Congar σέ μιά αἰσιόδοξη ἀντίληψη γιά τόν θεολογικό διάλογο: «Νιώσαμε καί ἐλπίζουμε τί πλοῦτο καί τί διορθωτικές βελτιώσεις μπορεῖ νά κομίσει ἡ ὀρθόδοξη σκέψη

¹⁵ Βλ. Boris Bobrinskoy, «Le P. Yves Congar et l'Orthodoxie», *Istina* 1/2003, σ. 23.

¹⁶ Jean Zizioulas, «La continuité avec les origines apostoliques dans la conscience théologique des Eglises orthodoxes», *Istina* 19/1974, σσ. 65-94.

¹⁷ Βλ. Yves Congar, «Bulletin d'ecclésiologie», *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 66/1982, σ. 88. Πρβλ. Jean Zizioulas, «Christologie, pneumatologie et institutions ecclésiastiques. Un point de vue orthodoxe», στον τόμο *Les Églises après Vatican II. Dynamisme et perspectives. Actes du colloque international de Bologne – 1980*, Paris, 1981, σσ. 131–148, ἐδῶ σ. 147: *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, Crestwood N.Y., 1985, σσ. 123–142. Ἑλληνική μτφρ. Ἰωάννου Ζηζιούλα, «Χριστολογία, Πνευματολογία καί Ἐκκλησιολογία», μτφρ. Στ. Γιαγκάζογλου-Στ. Τερζής, *Ἀναλόγιον* 6, σσ. 100-116, Ἀθήνα - Κοζάνη 2003.

στis λατινικές κατασκευές μας (πού και αυτές έχουν την αξία και τη δύναμή τους)»¹⁸.

Έμπνεόμενος από την περί θεολογούμενου έννοια του Βολστον και άπαντώντας δημιουργικά στην κριτική του Lossky και άλλων όρθοδόξων θεολόγων για τον χριστομονισμό της λατινικής θεολογίας, αλλά και για τό ότι ό ίδιος υποβαθμίζει τη σημασία του Filioque, ό Congar θά έτοιμάσει μιά τετραλογία για τό Άγιο Πνεῦμα¹⁹, άναδεικνύοντας την πνευματολογία της Δυτικής Έκκλησίας και τη σχέση της μέ την όρθόδοξη Άνατολή. Ήδη από τό 1952 ό Congar έκανε λόγο για τούς δύο πνεύμονες της Έκκλησίας στην Άνατολή και στη Δύση²⁰. Ή έπιστροφή στis κοινές έκκλησιολογικές ρίζες Άνατολής και Δύσεως, θά μπορούσε νά άποτελέσει ένα είδος «θεραπείας της μνήμης» για την έπανεύρεση μιās «καθολικής» θεώρησης της έκκλησιολογίας²¹. Ό Congar δέν μένει στό επίπεδο της συμπληρωματικότητας μεταξύ Άνατολικής και Δυτικής Έκκλησίας, αλλά διαμορφώνει και τό θετικό και άνοικτό στην περιεκτικότητά του πλαίσιο μιās έρμηνευτικής της έκκλησιαστικής ποικιλομορφίας και παράδοσης ως θεολογικής μεθοδολογίας του οίκουμενικού διαλόγου²².

Οι όρθόδοξοι θεολόγοι θά συζητήσουν έμμεσα τό έργο του Yves Congar στό πλαίσιο κυρίως της έκκλησιολογίας της Β΄ Βατικανής Συνόδου²³.

¹⁸ Βλ. Yves Congar, *Je crois en l'Esprit Saint, II, "Il est Seigneur et il donne la vie"*, Paris 1979, σσ. 69-71.

¹⁹ Βλ. Yves Congar, *Je crois en l'Esprit Saint, t. I. "L'experience de l'Esprit"*, Paris 1979· t. II. *"Il est Seigneur et il donne la vie"*, Paris 1979· t. III. *"Le Fleuve de vie coule en Orient et en Occident"*, Paris 1980, σσ. 253-256· *La Parole et le Soufle*, Paris 1983.

²⁰ Βλ. Yves Congar, «La personne et la liberte humaines dans l'anthropologie orientale», *Recherches et Debats* 1/1952, σσ. 99-111 και στό έργο του ίδιου *Chrétiens en dialogue*, Unam Sanctam 50, Paris 1964, σσ. 273-288, έδω σ. 287. Πρβλ. Jaroslav Skira, «Breathing with two Lungs. The Church in Yves Congar and John Zizioulas», στον τόμο M. S. Attridge, J. Z. Skira (éds.), *In God Hands: essays on the Church and Ecumenism in Honour of Michael H. Fahey SJ*, Louvain 2006.

²¹ Βλ. Boris Bobrinskoy, «Le P. Yves Congar et l'Orthodoxie», *Istina* 1/2003, σ. 22.

²² Βλ. Yves Congar, «Le dialogue, loi du travail œcuménique, structure de l'intelligence humaine», *Chrétiens en dialogue*, σσ. 1-17, έδω σ. 17.

²³ Βλ. σχετικά Maria Brun, *Orthodoxe Stimmen zum II. Vatikanum. Ein Beitrag zur Überwindung der Trennung*, Luzern 1988. Της ίδιας, «Ο αντίκτυπος της Β΄ Βατικάνειας Συνόδου στην Όρθόδοξη Έκκλησία», *Θεολογία* 2/2015, σσ. 219-239. Πρβλ. Ήγνατίου Γεωργακοπούλου, Μητροπολίτη Δημητριάδος, «Πενήντα χρόνια από την σύγκληση της Β΄ Βατικάνειας Συνόδου», *Θεολογία* 2/2014, σσ. 131-139.

Μιά σειρά ἄρθρων καί μελετημάτων τῶν Ν. Νησιώτη²⁴, Ρ. Evdokimov²⁵, Σ. Χαρκιανάκι, Ἰ. Καλογήρου²⁶, Ἰ. Καρμίρη²⁷, Π. Ροδόπουλου²⁸, Ν. Afanassieff²⁹, Χ. Γιανναρά³⁰, Ο. Clément³¹, Π. Νέλλα³², Ν. Ματσούκα³³, J. Meyendorff³⁴, L. Zander³⁵, Ν. Arseniev³⁶ κ.ἄ., σχολιάζουν κυρίως τὰ ἐκκλησιολογικά ἀνοίγματα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί ἐκκλησιολογία, ἀλλὰ καί γενικότερα πρὸς τὸν οἰκουμενικό διάλογο. Ἰδιαίτερες ἀναφορές στὶς ἐκκλησιολογικές θέσεις τοῦ Congar ἐμπεριέχει ἡ διατριβή ἐπί ὑφηγεσία τοῦ Στυλιανοῦ Χαρκιανάκι (μετέπειτα Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας), Τό περί Ἐκκλησίας Σύνταγμα τῆς Β΄ Βατικανῆς Συνόδου (1969). ὡστόσο, ὁ Ἰωάννης Ζηζιούλας εἶναι ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος, ὁ ὁποῖος συστηματικά

²⁴ Βλ. Nikos Nissiotis, «Is the Vatican Council really ecumenical?», *The Ecumenical Review* 16/1964, σσ. 357-377· «Die Ekklesiologie des Zweiten vatikanischen Konzils in Orthodoxer Sicht», *Kerygma und Dogma* 10/1964, σσ. 153-168· «The main ecclesiological problem of the Second Vatican Council and the position of the non Roman Churches facing it», *Journal of Ecumenical Studies* 2/1965, σσ. 31-62· «Ökumenische Bewegung und Zweites Vatikanisches Konzil», *Kerygma und Dogma* 11/1965, σσ. 208-219.

²⁵ Βλ. Paul Evdokimov, «Comments on the Decree of Ecumenism», *The Ecumenical Review* 17/1964, σσ. 97-101· «Quelques réflexions d'un observateur orthodoxe au Concile du Vatican», *La Vie Spirituelle* 115/1966, σσ. 71-89.

²⁶ Βλ. Ἰωάννου Καλογήρου, *Ἡ Β΄ ἐν Βατικανῶ Γενική Ρωμαιοκαθολική Σύνοδος καί ἡ οἰκουμενική προσπάθεια αὐτῆς κατ' ὀρθόδοξον θεώρησιν*, Θεσσαλονίκη 1965.

²⁷ Βλ. Ἰωάννου Καρμίρη, *Τό δογματικόν Σύνταγμα «Περί Ἐκκλησίας» τῆς Β΄ Βατικανῆς Συνόδου*, Ἀθῆναι 1969.

²⁸ Βλ. Παντελεήμονος Ροδόπουλου, *Ἡ ἱεραρχική ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας (κατὰ τό περί Ἐκκλησίας Σύνταγμα τῆς Β΄ ἐν Βατικανῶ Συνόδου)*, Θεσσαλονίκη 1969.

²⁹ . Nicolas Afanassieff, «Réflexions d'un un orthodoxe sur la collégialité des Évêques», *Le Messager Orthodoxe* 29-30/1965, σσ. 65-74.

³⁰ Βλ. Χρήστου Γιανναρά, «Ἡ ἀπόφαση De Oecumenismo καί ὁ ἐθνικισμός τῆς Ὁρθοδοξίας», *Σύνορος* 38/1966, σσ. 98-107.

³¹ Βλ. Olivier Clément, «Quelques remarques d'un orthodoxe sur la Constitutio De Ecclesia», *Oecumenica, Jahrbuch für ökumenische Forschung* 1966, σσ. 97-116.

³² Βλ. Panayiotis Nellas, «Collégialité épiscopale: Un problème nouveau?», *Le Messager Orthodoxe* 24-25/1964, σσ. 12-20.

³³ Βλ. Νίκου Ματσούκα, «Ἡ θεολογική καί ἱστορική σημασία τῆς Β΄ Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 49/1966, σσ. 181-195.

³⁴ Βλ. John Meyendorf, «Vatican II, A preliminary reaction», *St. Vladimir's Seminary Quarterly* 9/1965, σσ. 26-37.

³⁵ Βλ. Leo Zander, «Das zweite Vatikanische Konzil im Lichte der orthodoxen», *Kerygma und Dogma* 9/1963, σσ. 94-102.

³⁶ Βλ. Nicolas Arseniev, «The Second Vatican Council's "Constitutio De Ecclesia"», *St. Vladimir's Seminary Quarterly* 9/1965, σσ. 26-37.

διαλέχθηκε και συζήτησε τις εκκλησιολογικές έρευνες και θέσεις του Congar³⁷, σέ θέματα όπως η ένότητα της Έκκλησίας, η εύχарιστιακή εκκλησιολογία, η μυστηριακή θεολογία, η θέση της Εύχарιστίας στη σχολαστική θεολογία, η σχέση Εύχарιστίας και Έκκλησίας, η σχέση χριστολογίας, πνευματολογίας και εκκλησιολογίας, η κατανόηση του μυστικού σώματος, τό Filioque και η εκκλησιολογία, η σχέση θεσμού και χαρίσματος, τά εκκλησιαστικά λειτουργήματα, η θεολογική μεθοδολογία κ.ά.

Ο Yves Congar και τό δράμα του γιά τή χριστιανική ένότητα

Στό εκκλησιολογικό, κυρίως, έργο του³⁸ ό Yves Congar έπιχείρησε νά διερευνήσει ιστορικά και θεολογικά τή δυνατότητα συμφιλίωσης τών

³⁷ Οι περισσότερες αναφορές στον Ι. Ζηζιούλα γίνονται στα ακόλουθα έργα του Yves Congar, *L'ecclésiologie du haut Moyen Age. De saint Grégoire à la disunion entre Byzance et Rome*, Paris 1968. *L'Église, De saint Augustine à l'époque moderne*, Paris 1970. *Je crois en l'Esprit Saint*, vol. 1-3, Paris, 1981-1985. *La Parole et le Souffle*, Paris 1984. «Rudolf Sohm nous interroge encore», *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 57/1973, σσ. 263-294. «Pneumatologie ou Christomonisme dans la tradition latine?», *Ecclesia a Spiritu Sancto edocta: Mélanges G. Philips*, (Gembloux: Duclot, 1970), σσ. 41-63. «Pneumatologie et théologie de l'Histoire», *La théologie de l'Histoire. Herméneutique et eschatologie, Colloque Casteli 1971* (Rome 1971), σ. 63. «Actualité d'une pneumatologie», *Proche-Orient Chrétien* 23/1973, σ. 121-132. «Pneumatologie ou "Christomonisme" dans la tradition latine?», *Ephemerides Theologicae Lovaniensis* 45/1969, σ. 394-416. «La pensée de Möhler et l'ecclésiologie orthodoxe», *Irenikon* 12/ 1935, σ. 321-329. «Rudolf Sohm nous interroge encore», *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 57/1973, σσ. 263-294. Πρβλ. τά ακόλουθα έργα του John Zizioulas, «The Pneumatological Dimension of the Church», *Communio* 1: 2 /1974, σσ. 142-158. «Die Eucharistie in der neuzeitlichen orthodoxen Theologie», *Die Anrufung des Heiligen Geistes im Abendmahl* (Frankfurt am Main: Otto Lembeck Verlag, 1977), σσ. 163-179. «Pneumatologie et ecclesiologie. Implications ecclésiologiques de deux types de pneumatologie», *Communio Sanctorum*, Genève 1981, σσ. 141-154. «Πνευματολογία και Έκκλησιολογία. Εκκλησιολογικές συνέπειες δύο τύπων Πνευματολογίας», μτφρ. Στ. Γιαγκάζογλου, στον συλ. τόμο *Σύναξις Εύχарιστίας, Χαριστήρια εις τιμήν του Έροντος Αίμιλιανού*, Αθήνα 2003, σσ. 153-174. «Christologie, pneumatologie et institutions ecclésiales. Un point de vue orthodoxe», *Les Églises après Vatican II. Dynamisme et perspectives. Actes du colloque international de Bologne – 1980*, Paris 1981, σσ. 131-148. *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, Crestwood N.Y. 1985, σσ. 123-142). «Χριστολογία, Πνευματολογία και Έκκλησιολογία», μτφρ. Στ. Γιαγκάζογλου-Στ. Τερζής, *Αναλόγιον* 6, σσ. 100-116, Αθήνα - Κοζάνη 2003. «The Ecclesiological Presuppositions of the Holy Eucharist», *Nicolaus* 10/1982, σσ. 333-49. «Eucharistic Ecclesiology in the Orthodox Tradition», *L'Écclésiologie eucharistique*, Jean-Marie Van Cangh (ed.), Académie Internationale des Sciences Religieuses –Bruxelles 2009, σσ. 187-202. «Η Εύχарιστιακή Έκκλησιολογία στην Όρθόδοξη Παράδοση», μτφρ. Ν. Ασπρούλη, *Θεολογία* 4/2009, σσ. 5-25.

³⁸ Βλ. ένδεικτικά τά ακόλουθα έργα εκκλησιολογικού ένδιαφέροντος του Yves Congar: *Chrétiens désunis - Principes d'un «œcuménisme» catholique*, Paris, Cerf, 1937. *Vraie et fausse réforme dans*

διαφορετικῶν παραδόσεων τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς, τῆς Ὁρθόδοξης καί τοῦ Προτεσταντισμοῦ, στήν προοπτική τῆς πολυφωνικῆς ἐνότητας, ὡς ἐνότητα ἐν τῇ ποικιλίᾳ, ἐν τέλει ὡς συνοδική ἐνότητα. Ὁ Congar, ἔχοντας συνείδηση ὅτι ἐπίκεντρο τῶν διαφορῶν μεταξύ τῶν χριστιανικῶν παραδόσεων εἶναι πλέον ἡ ἐκκλησιολογία, μέ τό ἔργο του δέν ἀποβλέπει σέ ἕνα εἶδος εἰρηνικῆς συνύπαρξης ἀντιτιθέμενων ὁμολογιακῶν ἀντιλήψεων, ἀλλά διερευνᾷ διαλεκτικά τό ἱστορικό πλαίσιο, προκειμένου νά ἀνοίξει μέσω τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου ὁ ἐκκλησιολογικός ὀρίζοντας τῆς ἐνότητας καί τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν.

Γιά τόν Yves Congar ἡ ἐνότητα τῆς πίστεως καί ἡ ποικιλία τῆς ἔκφρασης ἔχει τίς καταβολές της στήν ἴδια τήν Καινή Διαθήκη καί στήν ἀρχέγονη Ἐκκλησία. Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία γνώρισε καί σεβάστηκε τήν πολιτισμική πολλαπλότητα καί τήν ἐκφραστική διαφορετικότητα τῶν μαρτυριῶν. Τό ἴδιο τό Εὐαγγέλιο εἶναι «τετράμορφο». Ἡ ἐνότητα, ὅμως, ἦταν καί εἶναι διαρκῶς ὁ ἴδιος ὁ Χριστός. Δέν ἐπρόκειτο, ἀσφαλῶς, γιά πολλαπλότητα διάκρισης χωριστῶν, ἀπομονωμένων καί ἀντιτιθέμενων Ἐκκλησιῶν, ἀλλά γιά ζῶσα ἐνότητα -ἐν τῇ ποικιλίᾳ- εὐχαριστιακῆς καί ἐσχατολογικῆς ἀναφορᾶς τῶν πολλῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν στόν ἕνα Χριστό. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐργάστηκε γιά τήν ἀποφυγή ἢ τῆ δημιουργία περὶ κλειστῶν κοινοτήτων καί ἐξέφρασε τήν ἔγνοια του αὐτή γιά τόν σύνδεσμο μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν μέ τό διακόνημα τῶν περιοδευόντων ἀποστολικῶν ἀντιπροσώπων. Στό κλίμα αὐτό, ἡ Ἀνατολή ἀνέπτυξε τήν συνοδική ἐκκλησιολογία τῶν τοπικῶν ὑπό τόν ἐπίσκοπο Ἐκκλησιῶν, ἐνῶ στή Δύση ἐμφανίστηκε καί ἀναπτύχθηκε ἡ ἐκκλησιολογία τῆς ἱεραποστολῆς καί τῆς παγκόσμιας ἐπέκτασης. Ἡ ἐνότητα

---

l'Église, Paris, Cerf, 1950¹, 1968². *Esquisses du mystère de l'Église*, Paris, Cerf, 1953. *La Tradition et les traditions*, Étude historique (Vol. I), Étude théologique (Vol. II), Paris, Fayard, 1960-1963. *Chrétiens en dialogue. Contributions catholiques à l'œcuménisme*, Paris, Cerf, 1964. *Cette Église que j'aime*, Paris, Cerf, 1968. *Ministères et communion ecclésiale*, Paris, Cerf, 1971. *Un peuple messianique. L'Église, sacrement du salut – Salut et libération*, Paris, Cerf, coll. «Cogitatio fidei», 1975. *La Crise dans l'Église et Mgr Lefebvre*, Paris, Cerf, 1977. *Diversités et communion. Dossier historique et conclusion théologique*, Paris, Cerf, coll. «Cogitatio fidei», 1982. *Martin Luther, sa foi, sa réforme - Études de théologie historique*, Paris, Cerf, 1983. *Entretiens d'automne*, Paris, Cerf, 1987. *La Tradition et la vie de l'Église*, Paris, Cerf, coll. Traditions historiques, 1984. *Église et papauté - Regards historiques*, Paris, Cerf, 1994. *L'Église. De saint Augustin à l'époque moderne*, Paris, Cerf, 1997. *Journal d'un théologien (1946-1956)*, Paris, Cerf, 2000. *Mon journal du concile*, préf. de Bernard Dupuy: tome I: 1960-1963 - tome II: 1964-1966, Paris, Cerf, 2002.

τῆς Ἐκκλησίας δέν ὑπῆρξε τυχαῖο σύμπτωμα, ἀλλά πρωτεύον μέλημα ἐξ ἀρχῆς. Οἱ κανόνες τῆς ἐνότητος αὐτῆς ἐξέφραζαν τὴν ἴδια τὴν πίστη καὶ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινωνία τῶν πολλῶν στὸν Ἕνα Χριστό. Οἱ διαφορὲς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων καὶ τῶν λειτουργικῶν πρακτικῶν δέν ἀναιροῦσαν τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ὁ Congar χρησιμοποιοεῖ ὡς παράδειγμα τὴν περίφημη ἔριδα γιὰ τὸν ἑορτασμό τοῦ Πάσχα στὴν Ἀνατολή καὶ στὴ Δύση. Ἡ ρῆση τοῦ Εἰρηναίου Λυῶνος, ἐνός Μικρασιάτη ἐπισκόπου στό ἀρχαῖο Λούγδουνον, χρησιμοποιεῖται συχνά ἀπὸ τὸν δομινικανό ἐκκλησιολόγο: «*Καὶ ταύτην μὲν ποικιλία τῶν ἐπιτηρούντων οὐ, οὐδὲν νῦν ἐφ' ἡμῶν γεγονυία, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρότερον ἐπὶ τῶν πρό ἡμῶν... καὶ οὐδὲν ἔλαττον πάντες οὗτοι εἰρήνευσάν τε καὶ εἰρηνεύομεν πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησιν*»³⁹. Μὲ τὴ γόνιμη συμβολὴ τοῦ Congar, αὐτὴ ἡ περιεκτικὴ πραγματικότης τοῦ πλουραλισμοῦ προσλαμβάνεται καὶ ἀξιοποιοεῖται ἀπὸ τὴν Β' Βατικανὴ στό διάταγμα *Unitatis redintegratio* γιὰ τίς ἀνατολικὲς Ἐκκλησίες: «*Ἡ κληρονομία ποῦ παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους ἐλήφθη ποικιλοτρόπως καὶ ἀπὸ τίς ἀπαρχές ἀκόμη τῆς Ἐκκλησίας, ἐξηγήθηκε διαφοροτρόπως ἀναλόγως τῆς ποικιλότητος τοῦ πνεύματος καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ὑπαρξῆς*»⁴⁰. Συνεπῶς, ἡ ποικιλομορφία τῶν χαρισμάτων καὶ τῶν ἐθιμικῶν παραδόσεων στὴν Ἐκκλησία ἐνέχει ἀποστολικὲς καταβολές.

Ὁ Congar ἀσκεῖ μὲ τὴ σειρά του κριτικὴ στὴν προτεσταντικὴ βιβλικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἐπέκρινε ὡς μύθευμα, τὴν ἰδέα μιᾶς ἐνότητος ποῦ πραγματώθηκε στίς ἀπαρχές, χάθηκε κατόπιν καὶ τώρα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιστρέψει. Τὸ νὰ θεωρεῖ κανεὶς ὅτι ὑπῆρξε μιὰ ἐνιαία Ἐκκλησία, σημαίνει νὰ προβάλλει στίς τοπικὲς Ἐκκλησίες, τὴν ποικιλία τῶν ὁποίων ἀναδεικνύουν οἱ παύλειες ἐπιστολές, τὸ ἐσχατολογικὸ ἰδανικὸ τῆς πρὸς Ἐφεσίους. Οἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίες δέν ἦταν ὁμοιόμορφες. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἐθνικὸς Κέλσος στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα νομίζει ὅτι βρίσκει μπροστά του μιὰ ποικιλία

³⁹ Βλ. Eusebius, *The Ecclesiastical History*, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann; G.P. Putnam's Press; Harvard University Press. London; New York; Cambridge, Mass. 1926-1932, 5.24.13, [στό Διαδίκτυο], ἀνακτήθηκε 24.5.2022. URL: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg002.perseus-grc1:5.24.13>.

⁴⁰ Βλ. The Holy See Archive, Ecumenical Councils, Documents of the second Vatican Council, "Decree on Ecumenism: *Unitatis Redintegratio*" no. 14 § 3, Given in Rome at St. Peter's, November 21, 1964, [στό Διαδίκτυο] ἀνακτήθηκε 24.5.2022.

χριστιανισμών. Για τόν Congar ή έκφραση τής «όρθοδοξίας» στό επίπεδο τής έπεξεργασίας καί τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τῶν δογματικῶν ὄρων, ὑπῆρξε μιá ἀργή καί δύσκολη διαδικασία. Ἡ ἱστορία τοῦ χριστολογικοῦ καί τοῦ τριαδικοῦ δόγματος εἶναι ἕνα εὐγλωττο παράδειγμα. Ὅ,τι συνέβη στούς ἀποστολικούς χρόνους, συνέβη ἀκριβῶς καί κατόπιν. Μολονότι καταβαλλόταν προσπάθεια γιά τήν ὀρθή έκφραση τοῦ δόγματος, ἡ ζωή τής Ἐκκλησίας ὡς πίστη στή συνέχεια τής ἀποστολικῆς ὁμολογίας εἶχε διαρκῶς ὡς κέντρο τήν πραγματικότητα τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἔτσι, ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος, ἐπισημαίνοντας τόν κίνδυνο τῶν αἱρέσεων τοῦ Μαρκιωνιτισμοῦ καί τοῦ Γνωστικισμοῦ ὡς ἀντιτιθέμενα καί ξένα ρεύματα πρὸς τήν ἀποστολική πίστη τής Ἐκκλησίας, σημείωνε περί τό 180: «Οἱ Ἐκκλησίαις πού υπάρχουν στή Γερμανία δέν πιστεύουν καί δέν μεταδίδουν ἄλλο πρᾶγμα ἀπό ὃ,τι ἐκεῖνες πού υπάρχουν στούς Ἰβηρες καί στούς Κέλτες, στήν Αἴγυπτο, στή Λιβύη καί στό κέντρο τοῦ κόσμου»⁴¹. Παρά τήν ποικιλία τής έκφρασης, ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία εἶχε καί ἔχει κοινά κριτήρια ὀρθοδοξίας. Στήν ἐποχή τοῦ ἁγίου Εἰρηναίου -ὁ ἴδιος ὑπῆρξε μάρτυρας τοῦ γεγονότος αὐτοῦ- τά κριτήρια αὐτά ἦταν: ἡ παράδοση τῶν Ἀποστόλων πιστοποιούμενη στή διαδοχή τῶν ἐπισκόπων, ὁ κανόνας τής Καινῆς Διαθήκης, ὁ «κανὼν τής πίστεως» ἢ ἡ ὀρθοδοξία (*regula fidei*).

Τί συνέβη ὁμως μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ὥστε ὕστερα ἀπό τήν πρώτη χιλιετία ἐνόηται ἐν τῇ ποικιλίᾳ νά ἐπέλθει ὀριστικά ἡ διαίρεση καί τό σχίσμα; Ὁ Yves Congar θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νά ὑπῆρχαν κατά καιρούς ἔριδες καί διαφοροποιήσεις στό επίπεδο τοῦ κλήρου καί τῶν ἐπισκόπων, ὡστόσο τό πλέον σημαντικό καί κρίσιμο στήν ὑπόθεση αὐτή ὑπῆρξε ἡ σταδιακή «ἀποξένωση» μεταξύ Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπρόκειτο ἀρχικά γιά διαφορά γλώσσας, πολιτισμικῆς νοοτροπίας καί θεολογικῆς ἐρμηνευτικῆς, ἐφαρμοζόμενων ἐννοιῶν καί κανονικῶν δομῶν, γιά διαφορά στόν τρόπο ἀντίληψης ἀντιστοίχως τοῦ ρόλου τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πάπα στίς συνόδους, γιά διαφορά λειτουργικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων. Κάθε πλευρά ἐμφανιζόταν νά ἀπολυτοποιεῖ τή δική της ἰδιαίτερη παράδοση καί νά κρίνει τήν ἄλλη βάσει αὐτῆς. Ἐν τέλει, ἐπρόκειτο γιά διαφορετικές θεολογίες, οἱ ὁποῖες ἐτρέποντο πολεμικά σέ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες δογματικές ἀποκλίσεις.

⁴¹ Βλ. Ἁγίου Εἰρηναίου Λυῶνος, *Κατά Αἱρέσεων* I, 10, 2.

Ο Congar, αποφεύγοντας την απλοϊκή ιδέα περί επανεύρεσης της «χαμένης», υποτίθεται, ένότητας, υποστηρίζει με έργαλειο πάντοτε την ιστορία ότι η σύγχρονη αντίληψη για την ένότητα της Έκκλησίας επιτάσσει να αναζητήσουμε όχι μία στατική ένότητα της απόλυτης ταυτότητας και ομοιομορφίας σέ όλα, αλλά μία δυναμική ένότητα, η οποία αποδέχεται την ποικιλία και τη διαφοροποίηση στά μή θεμελιώδη δόγματα του «κανόνα της πίστεως». Άλλωστε, η ένότητα αυτή υπήρξε στην πράξη, παρά τά διαιρετικά γεγονότα της δεύτερης χιλιετίας. Όταν κάνουμε λόγο για άδιαίρετη Έκκλησία, δέν παραγνωρίζουμε τό γεγονός ότι έμπεριείχε πράγματι ποικιλότητες, έντάσεις και μάλιστα αποκλίσεις. Παρόλα αυτά, έπρόκειτο για ένότητα πολύ πραγματική, η οποία συνίσταται επίσης σέ ό,τι όνομάζουμε μυστηριακή και έσχατολογική φύση της Έκκλησίας ως Σώματος του Χριστού. Η μυστηριακή αυτή φύση της Έκκλησίας υπήρξε κατά τη θεώρηση του Congar τό κοινό βάθος της εκκλησιολογίας τόσο στην Άνατολή όσο και στη Δύση, η οποία έκφράστηκε μέ τίς αίσθητές ιστορικές μορφές της συγκεκριμένης Έκκλησίας που γνωρίζουμε. Η αντίληψη αυτή, η οποία λαμβάνει σοβαρά υπόψιν την ιστορία, δέν αναγνωρίζει καμιά «ρομαντικοποίηση» της έννοιας της Έκκλησίας. Ο Yves Congar έχει κατά νοῦ τό κοινό θεολογικό βάθος της έποχης των Πατέρων στην Άνατολή και στη Δύση, κατά την περίοδο της δημιουργίας των Λειτουργιών, του μοναχισμού, των έπτά οίκουμηνικών συνόδων. Μετά την Άγία Γραφή, αυτό είναι τό πλαίσιο και η ένδεδειγμένη αναφορά των αναθεωρήσεων στίς όποιες καλοῦνται οι Έκκλησίες καθ' όδόν προς την επανεύρεση της ένότητας. Η άδιαίρετη Έκκλησία δέν είναι υπόθεση του παρελθόντος, αλλά του μέλλοντος. Δέν πρόκειται άπλῶς για μία ιδεολογική έπιστροφή στό ιστορικό παρελθόν, πράγμα, άλλωστε, αδύνατο και ούτοπικό. Για τόν Congar, έφόσον, λοιπόν, δέν τίθεται ζήτημα να έπιστρέψουμε εκεί ὑλικά, αυτό που χρειάζεται είναι να δώσουμε ζωή και να μεταφέρουμε κατάλληλα στό σήμερα τίς θεμελιώδεις αρχές που ένέπνευσαν την εκκλησιαστική ὕπαρξη κατά τη διάρκεια των αίωνων αυτών, αίωνων που έπισώρευσαν δυστυχία, αλλά και χάρη. Την ίδια προσέγγιση ο Congar έντοπίζει και στους λόγους του μητροπολίτη Χαλκηδόνος Μελίτωνος, ο οποίος άνοιγοντας στην Πάτμο, στίς 29 Μαΐου του 1980, τόν θεολογικό διάλογο μεταξύ όρθοδόξων και ρωμαιοκαθολικών, παρόμοια έπεσήμανε: «Ήλθαμε

ἐδῶ στήν Πάτμο, κατ' ἐξοχήν τόπο τῆς ἀποστολικῆς θεολογίας, πρῶτα γιά ν' ἀκούσουμε, ὄχι γιά νά μιλήσουμε· γιά νά ξαναβροῦμε τή θεολογία τῶν Ἀποστόλων καί τῶν Πατέρων τῆς ἀδαιρέτου Ἐκκλησίας καί διά αὐτῆς νά ἐπιστρέψουμε ὅλοι στόν 'λόγο τοῦ Θεοῦ καί στή μαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ'⁴².

Τήν ἀρχή τῆς ποικιλίας τῶν ἐθίμων, δίχως νά καταστρατηγεῖται ἡ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Congar ἀνιχνεύει καί ἐπιβεβαιώνει ἱστορικά, διερευνώντας τό ἔργο καί τή μαρτυρία τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Φιρμιλιανοῦ Καισαρείας, τοῦ Κυπριανοῦ, τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Διακόνου, τοῦ Φουλβέρτου τῆς Σάρτρ, τοῦ Λέοντος Θ', ἀλλά καί τοῦ Θεοφύλακτου Βουλγαρίας καί τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Κατά τόν Φώτιο, «κάθε ἔδρα τηρεῖ ὀρισμένα ἀρχαῖα ἔθιμα πού τῆς μεταδόθηκαν ἀπό τήν παράδοση καί δέν πρέπει κανεῖς νά ἔρχεται σέ ἀντιδικία καί διαφιλονικία ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ ρωμαϊκή Ἐκκλησία συμμορφώνεται μέ τά δικά της ἔθιμα καί αὐτό πρέπει. Ἀπό τήν πλευρά της ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως διατηρεῖ ἐπίσης τά ἔθιμά της, τά ὅποια κρατοῦν ἀπό ἀρχαῖα παράδοση. Τό ἴδιο κάνουν καί οἱ ἀνατολικές ἔδρες»⁴³. Ὁ Congar ἀναφέρεται ἐκτενῶς στίς ἰδιάζουσες σχέσεις Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ὑπογραμμίζοντας ὅτι ἡ Ἀνατολή οὐδέποτε ἀποδέχθηκε τή δικαιοδοσία τῆς Ρώμης, πέρα ἀπό τό πρωτεῖο τιμῆς. Ὡστόσο, τήν ἀρχή αὐτή τῆς ποικιλότητος στήν ἐνότητα, στήν πραγματικότητα τήν παραγνώρισαν οἱ ἴδιοι οἱ πᾶπες. Ἀρχῆς γενομένης, κατά τόν Congar, ἀπό τοῦς Δάμασο (366-384), Σιρίκιο (384-399) καί Ἰννοκέντιο Α' (401-417), οἱ πᾶπες αὐτοί ἀρχίζουν νά ἐνοποιοῦν τήν ἐνότητα τῶν λειτουργικῶν τύπων καί παραδόσεων, τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καί πειθαρχίας μέ τήν ἐνότητα τῆς πίστεως καί, συνεπῶς, νά ἐρμηνεύουν τήν ἐνότητα μέ ὄρους τυπικῆς ὁμοιομορφίας: Ἐάν ἔχει κανεῖς τήν πίστη τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὀφείλει νά ἔχει καί τή λειτουργία της! Ἡ ἀνατροπή τῆς παγιωμένης αὐτῆς ἀντίληψης, κυρίως κατά τόν Μεσαίωνα,

⁴² Βλ. Yves Congar, *Diversités et communion: dossier historique et conclusion théologique*, Cerf, Paris 1982, σ. 36. Βλ. ἐπίσης E. J. Stormon, *Towards the Healing of Schism: The Sees of Rome and Constantinople: Public Statements and Correspondence Between the Holy See and the Ecumenical Patriarchate, 1958-1984*, Paulist Press, New Jersey 1987, σ. 414.

⁴³ Βλ. Mansi 17, 489. Πρβλ. Pablo Ubierna, «Quelques notes sur Yves Congar et l'ecclésiologie orientale», *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre | BUCEMA* [στό διαδίκτυο], ἐκτός σειρᾶς n°7 | 2013, ἀναρτήθηκε 29.3.2013, [στό Διαδίκτυο] ἀνακτήθηκε 24.7.2015. URL:<http://cem.revues.org/12866>; DOI: 10.4000/cem.12866.

έρχεται πολύ αργότερα στον 20ό αιώνα μέ τούς πᾶπες Πίο τόν ΙΑ΄ και Πίο τόν ΙΒ΄ και, κυρίως καί κατ΄ ἐξοχήν μέ τή Β΄ Βατικανή Σύνοδο. Ἡ ποικιλομορφία τῶν ἐθίμων εἶναι θεμιτή καί ἐκτείνεται ἕως τήν προσέγγιση καί θεολογική ἔκφραση τῶν μυστηρίων. Ὁ Παῦλος ὁ ΣΤ΄ ἀπευθύνθηκε στόν Πατριάρχη Ἀθναγόρα, λέγοντας: «Τό νά ξαναβρισκόμαστε σέ ἐνότητα ἐν τῇ ποικιλίᾳ καί πιστότητι δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι τό ἔργο τοῦ Πνεύματος τῆς ἀγάπης. Ἐάν ἡ ἐνότητα τῆς πίστεως εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν πλήρη κοινωνία, ἡ ποικιλία τῶν ἐθῶν δέν συνιστᾷ ἐμπόδιο σέ αὐτό, τούναντίον. Ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος «φερώνυμος τις ὦν τῇ προσηγορίᾳ αὐτῶ τε τῶ τρόπῳ εἰρηνοποιός, τοιαῦτα ὑπέρ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνης παρεκάλει τε καί ἐπρέσβευεν»⁴⁴, δέν ἔλεγε ὅτι «καί ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τήν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησιν»⁴⁵; Ὅσο γιά τόν μεγάλο διδάσκαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀφρικῆς, Αὐγουστῖνο, ἔβλεπε στήν ποικιλία τῶν ἐθῶν τούς λόγους τῆς ὁμορφιάς τῆς Ἐκκλησίας».

Ἀπό τή στιγμή πού ἡ Ἐκκλησία ἐπέλεξε νά ἐγκαταλείψει τά στενά ὄρια τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὁ περιεκτικός πλουραλισμός ἔγινε μιά θεμελιώδης κατηγορία τῆς ἱεραποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο καί γενικότερα πρὸς τούς ἄλλους πολιτισμούς. Γιά νά γεννηθεῖ ἡ Ἐκκλησία σέ μιά περιοχή, σέ ἕναν λαό καί ἀπό τόν λαό, γίνεται λόγος γιά «ἐμπολιτισμό» (inculturation). Αὐτό κατά τόν Congar προϋποθέτει τήν ἀναγνώριση τοῦ ἄλλου ὡς τέτοιου. Ὁ Congar ἀναγνωρίζει γενναῖα ὅτι ἡ Δυτική Ἐκκλησία ἀνά τούς αἰῶνες ἐπιδίωκε νά ἐπαναφέρει τόν ἄλλον καί τόν διαφορετικό στόν δικό της πολιτιστικό ἑαυτό. Τό καινούργιο πού κομίζει ἡ Β΄ Βατικανή Σύνοδος συνίσταται στό νά ἐνδιαφερόμαστε γιά τόν ἄλλο ὡς πρὸς ὅ,τι καί μάλιστα γιά το ὅτι εἶναι ἄλλος. Ἐνδεχομένως, αὐτή ἡ ἀλλαγή παραδείγματος στή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία νά ὀφείλεται στήν ἀνάπτυξη νέων θεολογικῶν ρευμάτων στή Λατινική Ἀμερική καί στήν Ἀφρική, ἐφαρμόζοντας μιά θεολογία τῆς ἐνσάρκωσης σέ συγκεκριμένες ἱστορικές καί πολιτισμικές πραγματικότητες. Ὁ Congar θεμελιώνει στά λόγια τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τή διείσδυση τῆς πίστεως στήν ἐκάστοτε ἱστορική πραγματικότητα: «οἱ πατέρες

⁴⁴ Βλ. Eusebius, *The Ecclesiastical History*, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann; G.P. Putnam's Press; Harvard University Press. London; New York; Cambridge, Mass. 1926-1932, 5.24.17, [στό Διαδίκτυο], ἀνακτήθηκε 24.5.2022. URL: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg2018.tlg002.perseus-grc1:5.24.17>.

⁴⁵ Βλ. ὁ.π. 1:5.24.13.

ἡμῶν πάντες ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν, καὶ πάντες διὰ τῆς θαλάσσης διήλθον, καὶ πάντες εἰς τὸν Μωϋσῆν ἐβαπτίσαντο ἐν τῇ νεφέλῃ καὶ ἐν τῇ θαλάσῃ, καὶ πάντες τὸ αὐτὸ βρῶμα πνευματικὸν ἔφαγον, καὶ πάντες τὸ αὐτὸ πόμα πνευματικὸν ἔπιον· ἔπινον γὰρ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, ἡ δὲ πέτρα ἦν ὁ Χριστός» (Α΄ Κορ. 10, 3-4). Ὁ Χριστός εἶναι τὸ διαρκές βρῶμα τῆς Ἐκκλησίας, μολονότι οἱ ἐκφραστικοὶ τύποι καὶ οἱ τοπικὲς παραδόσεις διαφέρουν στὴν ποικιλία τους, οἰκοδομῶντας, ὡστόσο, μία καὶ μόνη Ἐκκλησία.

Συνεπῶς, ὁ πλουραλισμὸς μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ ἐγγενῆς ἀξία τῆς ἐνότητος καὶ νὰ προσλάβει μίαν καινούργιαν ἀπόχρωση ἐν σχέσει μὲ τὴν «πολλαπλότητα». Εἶναι ἡ ἐνότης ἐν τῇ ποικιλίᾳ. Δὲν πρόκειται γιὰ διαιρετικὴ διαφορὰ, ἀλλὰ γιὰ διαφοροποιημένη συνεκτικὴ ἔκφραση τοῦ κοινοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ τοῦτο συμβαίνει γιὰ τὸν Congar, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ χριστιανισμὸς σαρκώνεται τρόπον τινὰ στὴ γεωγραφία καὶ στὴν ἱστορία, στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνον. Τὰ ἀτομικὰ ἢ συλλογικὰ ὑποκείμενα ποὺ τὸν βιώνουν, τὸν κάνουν δικό τους. Ἀναγκαστικὰ τὸν ἐκφράζουν ποικιλοτρόπως. Κάθε διαφορὰ δὲν συνιστᾷ ἁμαρτία ἢ διαίρεση. Ἡ ἐνότης δὲν πρέπει νὰ κατανοεῖται μὲ ὄρους στρατιωτικῆς καὶ ἱεραρχικῆς ὁμοιομορφίας, ὅπου κάθε διαφορὰ ὀφείλει νὰ ἐξαλείφεται ἢ νὰ ἀπορροφᾶται ὁμογενοποιητικὰ. Ἀντίθετα, χρειάζεται νὰ εἴμαστε ἀλληλέγγυοι μὲ τὴν ποικιλία καὶ τὴν διαφορετικότητα. Γιὰ τὸν Congar «ἂν ὁ οἰκουμενισμὸς εἶναι μίαν ἀναζήτησιν τῆς καθαρότητος καὶ πληρότητος τῆς ἀλήθειας γιὰ τὸν Θεὸν καὶ τὰ μυστήρια τῆς σωτηρίας, πρέπει νὰ εἶναι ἰδιαζόντως καὶ ἐξόχως ὑποδοχὴ τῶν διαφορῶν πάντων στὴν βάσιν μιᾶς κοινῆς ἀναφορᾶς»⁴⁶. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Congar διαπιστώνει τὸ ἱστορικὸ ἔλλειμμα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησιολογίας μέχρι τῆς Β΄ Βατικανῆς Σύνοδος. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ οἰκουμενισμὸς προϋποθέτει μίαν νέα, οἰκουμενικὰ προσανατολισμένη ἐκκλησιολογία. Ἐκεῖνη ποὺ πρυτάνευσε μεταξύ τῆς Συνόδου τοῦ Τριδέντου καὶ τῆς Β΄ Βατικανῆς δὲν ἐπέτρεπε ἕναν πραγματικὸν οἰκουμενισμόν, οὔτε ἕναν μίαν εἰρηνικὴν ἀπολογητικὴν. Ἡ ἐκκλησιολογία τῆς παγκόσμιας Ἐκκλησίας κατανοοῦσε τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας δίχως ἐσχατολογικὴν διάστασιν ἐπὶ τῇ βάσει δικανικῶν κατηγοριῶν

⁴⁶ Βλ. Yves Congar, *Diversités et communion: dossier historique et conclusion théologique*, Cerf, Paris 1982, σ. 66.

ὅπως «societas», «societas inaequalis, hierarchica», «societas perfecta». Ἡ δὲ ἐγκύκλιος *Mystici Corporis* τοῦ 1943, δίδασκε τὴν αὐστηρὴ ταυτότητα μεταξύ τοῦ μυστικοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Δέν ὑπῆρχαν ἄλλες Ἐκκλησίες καί ἄλλοι χριστιανοί, οὔτε κἂν τοπικὲς Ἐκκλησίες, ἀλλὰ ἓνα ὁμοιογενές σύνολο στό ὁποῖο οἱ ἐπισκοπὲς θεωροῦνται ποσοτικά μέρη τῆς παγκόσμιας Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δέν ἦταν παρά μιά προέκταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, μέ τόν πάπα ὡς ἐπίσκοπο. Κατά τόν Congar ἡ Β΄ Σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ, δίχως νά μειώνει καθόλου τὰ προνόμια τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, εἶδε τὴν Ἐκκλησία ὡς μυστήριον ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὸ μυστήριον τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι πρῶτιστα κοινωνία καί ἡ ἀποστολή της προέρχεται ἀπὸ τὸν Τριαδικό Θεό. Ἡ δὲ ἐσχατολογία εἶναι σύμφυτη μέ τὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ παγκόσμια Ἐκκλησία θεωρεῖται ὡς κοινωνία τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν.

Κατακλείνοντας τὴ μελέτη μας, θά μπορούσε κανεὶς νά ἐπισημάνει ὅτι ἡ προσέγγιση τοῦ Yves Congar εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα, καί ὁ θεολογικὸς διάλογος τῆς Ὁρθόδοξης μέ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ὁ ὁποῖος μέ πολλές ἀντιξοότητες πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸ 1980 καί ἐξῆς, δείχνει νά λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη αὐτὴ τὴν ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ του. Ὁ Congar ἀναφέρεται καί λαμβάνει ὑπόψη τὴ διαφορετικὴ νοοτροπία τῆς θεολογίας στὴν Ἀνατολή καί στὴ Δύση, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ δέν μπορεῖ νά εἶναι ἐμπόδια ἐσαεὶ. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ πού συγκροτοῦν τὶς θεολογικὲς καί ἐκκλησιολογικὲς διαφορὲς, θεωρεῖ ὅτι εἶναι εἶδος «ἐμπολιτισμοῦ» τοῦ Εὐαγγελίου, τὸ ὁποῖο ἐκφράστηκε διαφορετικὰ στὴν Ἀνατολή καί στὴ Δύση. Οἱ πολιτισμικοὶ καί ἱστορικοὶ συντελεστὲς δέν πρέπει νά μετατρέπονται σὲ θεολογικὰ ἐμπόδια. Τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι πάρα πολὺ ἐνδιαφέρον, ἰδιαίτερα στὸν καιρὸ μας. Χρειάζεται πολὺ σοβαρὰ νά ἀναθεωρήσουμε καί νά ἐπανεκτιμήσουμε τοὺς μὴ θεολογικοὺς συντελεστὲς οἱ ὁποῖοι διαδραμάτισαν ἓναν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση δύο ὄχι ἀπλῶς διαφορετικῶν παραδόσεων, ἀλλὰ σὲ πλήρη ἀποξένωση καί στὴ συνέχεια σὲ διαρκῆ πολεμικὴ μεταξύ δύο διαφορετικῶν κόσμων.

Συνεπῶς, ἡ παρακαταθήκη τοῦ Yves Congar εἶναι καίρια καί σημαντικὴ. Καί μετὰ τὸν Congar ὑπῆρχαν θεολόγοι στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία οἱ ὁποῖοι ὑπηρέτησαν τὸ θεολογικὸ αὐτὸ ὄραμα. Ὁ Jean-Marie

Roger Tillard, μαθητής του Congar, του οποίου τά μαθήματα στην εκκλησιολογία παρακολούθησα στο Φριβοϋργο της Έλβετίας, δέν έκρυβε τή βαθιά αγάπη του πρὸς τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή καί τίς λειτουργικές καί ἐκκλησιολογικές παραδόσεις της. Θεωρῶ ὅτι, ἐάν δέν ἐγκαινιάσουμε καί στήν ἐποχή μας ἕνα θεολογικό οἰκουμενισμό, ὁ ὁποῖος θά ἀφορᾷ πρόσωπα, ἐμπειρίες, τή γνωριμία τῆς μιᾶς παράδοσης μέ τήν ἄλλη, τότε θά διαιωνίζεται ἕνας θεολογικός διάλογος μεταξύ εἰδικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπλῶς θά κοιτάζουν χαρτιά καί μέ ἕναν τεχνικό τρόπο, θά διερευνοῦν τά ἐκκλησιολογικά desiderata καί θά σχεδιάζουν διπλωματικά τό ἐπόμενο βῆμα, τόν ἐπόμενο τόπο συνάντησης καί θά ὀργανώνουν ἀπλῶς τήν ἡμερήσια διάταξή της. Ὁ σοβαρός οἰκουμενικός διάλογος, κατά τό παράδειγμα τοῦ Yves Congar, ἐπιμένει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά καλλιεργήσουμε πραγματικές σχέσεις, οὐσιαστική γνωριμία, ὥστε κατόπιν νά προκύψει μέ σοβαρό καί σωστά μελετημένο τρόπο ἡ συζήτηση καί ἡ ὑπέρβαση τῶν προβλημάτων πού μᾶς χωρίζουν, ἀλλά καί ἡ γνωριμία καί ἀναστροφή μέ τήν μεγάλη αὐτή Παράδοση πού μᾶς ἐνώνει. Θά ἔλεγα, ὅτι ὁ Yves Congar ἐπιχείρησε νά κάνει τό ἴδιο καί μέ τόν προτεσταντικό κόσμο, ἀλλά ἡ βαθιά του αγάπη καί τό ὄραμα μιᾶς ἤδη πραγματοποιηθείσας ἐνότητας ἐν τῇ ποικιλίᾳ γιά χίλια χρόνια, ἦταν αὐτό πού τοῦ ἀποσποῦσε τό ἐνδιαφέρον καί τόν προσανατόλιζε διαρκῶς πρὸς τήν Ὀρθόδοξη Ἀνατολή!

ISSN 2945-0683